

*Arany János és Tompa Mihály levelezése (1847–1868), szerk. és az utószót írta Kiczenko Judit**

Budapest, Ráció, 2018, 467 l.

Nemcsak a könyveknek, a leveleknek is megvan a maguk sorsa. Magyarországon főként a történelmi körülmények tehetnek erről, amelyek igencsak mostohán szoktak bántani a kéziratokkal; ám a levelek sorsában a levelező költők, sőt maga a költői levelezés műfaja is szerepet játszik. Ami a körülményeket illeti: az, hogy Arany Tompához írt korai leveleinek nyoma veszett a címzett politikai meghurcoltatása során, szomorú igazolása annak, ahogyan e vegzatúráról az érintett beszámol.

Ha a költők maguk is bizonytalanok voltak benne, érdemes-e megőrizni, amit egymásnak írtak (lásd Tompa levelét Aranynak, 1866. okt. 10., 392¹), ebben a levelezés funkciójának és jellegének megváltozása is közrejátszott. Erre már Arany László utalt, amikor kiadta apja íróbarátaival folytatott levelezését; Kazinczyra utalva írja, hogy a levelezés „kora a hírlapok elszaporodásával mindinkább lejár”.² Az utószót jegyző Kiczenko Judit részletesen elemzi, mit jelent, hogy ez már nem Kazinczy kora, amikor a mester levelei hálózattá szótték a privát viszonyokkal is összefonódó irodalmi élet egyes szálait. Az irodalmi élet immár Pesten, a sajtó nyilvánossága előtt zajlik, Tompa és Arany ráadásul távolról, a kirekesztettek rezignációjával és ellenszenvével figyeli mindazt, ami a nyüzsgő, piacosodó irodalmi színtéren történik. A levelezés az intim szférába záródik, és az irodalom ügyei a fejfájás, a pénztelenség miatti panaszok és a tarhonyakészítés rejtelmek közé vegyülnek – inkább az előbbiekkal tartván rokonságot. „Azon célra, melyre Kazinczy Ferencék leveleiket írták, a mai levelezés (legalább az enyém) bizony egyáltalában nem alkalmas” – írja Tompa (1858. máj. 28.; 254), amikor Arany korai leveleinek elkallódásáról beszámol. Arany megjegyzi: „Régibb leveleim elvesztét sajnálom egy kissé: de csak rád nézve, ki annak *egyedüli* publikuma kell, hogy maradj. Semmi sem bosszantana inkább, mint annak előre tudása, hogy levélfirkáim valaha nyilvánosságot lássanak.” (1958. júl. 3.; 258) Bár levelezését csak halála után adta ki fia, Arany Lászlónak bizonyára fülébe csengtek e mondatok, amikor úgy döntött, hogy kihagyásokkal közli a szövegeket.

Az irodalomtörténet-írás a maga módján viszonyult a beszédhelyzet változására; Arany leveleiből kimazsolázta azokat a részleteket, amelyeket életrajza, költeményei vagy költészetről vallott elvei szempontjából fontosaknak tartott.

* Ez az írás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2019. március 20-án elhangzott könyvbemutató előadás szerkesztett szövege.

¹ A kötetből vett idézetek oldalszámát a szövegben, a dátum után adom meg.

² ARANY JÁNOS *Hátrahagyott iratai és levelezése*, Harmadik kötet: *Levelezés: ARANY JÁNOS Levelezése író-barátaival* (a továbbiakban: *AJLÍ*), Bp., kiadja Ráth Mór, 1888, Első kötet, Bevezetés, III.

A levelek egybefüggő olvasása ugyanakkor arról győzi meg az embert, hogy ez a – nevezzük így – dekontextualizáló eljárás akarva-akaratlanul meghamisítja a sokat idézett mondatok jelentését; olvasói tapasztalatunk azzal a tanulással jár, hogy az életrajzi olvasás is csak akkor hoz általánosítható eredményeket, ha a sokat idézett kijelentések alkalmi (életrajzi) kontextusát is figyelembe vesszük.

Szemléltetésül csak néhány esetet idézek. Az egyik Aranynak az a sokat emlegetett óhaja, hogy visszaköltözhessék Szalontára. A leggyakrabban idézett levélrészlet szerint „[s]emmit sem óhajtok inkább, mint szegény szalontai kunyhómat, hogy ott megint olthassak, »procul negotiis»” („hogy megint ültessek, oltsak” – ahogyan majd az *Epilogus*-ban hangzik). Ez a vallomás nem önmagában áll – az a hír váltotta ki Aranyból, hogy Tompának új parókiát építenek Hanván („Csak boldog egy falusi pap!”), miközben neki Kőrösön nincs nyugta, mert folyton hurcolkodnia kell (1854. máj. 8.; 125). A tágabb kontextus különösen beszédes: Arany többször megvallja, tart attól, hogy Szalontára híres emberként visszatérjen: „Én, megvallva bűnömet, ha már meggyünk valahova, jobb szeretnék Hanvára inkább, mint haza, mert ez utóbbi helyen annyi komédiát csinálnak velem, hogy átallok ott járnai is” (1860. júl. 4.; 307; korábról lásd 1857. jún. 26-án kelt levelét is, 233).

Még tanulságosabbak azok a levelek, amelyek Tompa és Arany barátságának átmeneti elhidegülésekor keletkeztek, 1854 októbere és 1855 januárja között.

Arany október 18-ai leveléből híresültek el ezek a mondatok: „Vannak perceim, mikor szeretnék elenyészni, megsemmisülni, csak hogy az öntudattól meneküljek. Gyulai azt szokta mondani: fáj az élet... nekem igazán fáj”; „Én igazi *eposzi* hős lettem, ki szabad akarattól nem működik, s csak addig mehet, meddig egy fensőbb hatalom bocsátja” (138–139).

A sokat idézett levélrészlet háttérben az áll, hogy Tompára mély és leverő hatást tett barátja várva-várt nyári látogatásának elmaradása. Reználtan írja: „rosszulesik, de nem tudlak magam előtt kimenteni! [...] én többé hívni nem foglak. De hasztalan is hívnálak, sose jössz te Hanvára”. A személyes kapcsolat elmaradásából aztán messzemenő, alkatából fakadóan sötét következtetéseket von le; „anélkül – úgymond –, hogy barátságunk hülne, a lélek fáradni fog, vénülünk, kedélytelenedünk, az élet bajai lehangolnak, levernek; leveleink gyérülnek, végre kimaradunk, verset nem írunk, a világ elfeledi nevünket, s meghalunk, elmúlunk, s vége lesz mindennek. Ennyi és ilyen az élet!” (1854. okt. 9.; 137.)

A szemrehányó sorok mögött Tompa kisebbségi érzését lehet sejteni. Mintha barátja azt akarná éreztetni vele távolmaradása által, amit Petőfi annak idején tapintatlanul nyíltan is a tudomására hozott: ő nem egyenrangú tagja a triásznak. Arany, saját költészetét illető kételyeinek hangot adva és Tompa költészetét elismerve, mindig is igyekezett egyensúlyt tartani kettejük közt. Most viszont arra kell ráébrednie, hogy távolmaradásával ezt az egyensúlyt veszélyeztette; ezért írja a fenti, állapotát a legsötétebb színekben festő részletek magyarázatául: „Kelle, hogy ismerd állapotomat, s ne

írj mindent baráti érzetem rovására.” A levélváltás ezen a szálon fut tovább, a barátság regenerálása felé; „ha részvétem orvosság volna – veszi fel a fonalat Tompa –, már rég jobban lennél” (1854. dec. 21.; 142), Arany pedig következő levelében ráerősít: „Utolsó levelemet meglehetősen sötét percben írtam, hála istennek! Azóta sem fordult elő olyan. Biztatásod [...] jótékonyan hatott rám” (1854. dec. 1. után; 144). Tompa, miután kifejezi örömét Arany utóbbi levelének jobb hangulata miatt, megjegyzi: „Tudom [...] hogy harmadik leveled ismét egy óriási recidiva lesz” (1854. dec. végén; 146). Arany megnyugtatta, hogy „jóslatod, miszerint következő levelem egy óriási visszaesés leend a fekete hangulatba, még eddig nem teljesült”, majd hozzáteszi: „a te biztató, földérítő, nyájas leveleid, őszinte, állandó barátságod sokat tesznek arra, hogy különben elég sivár életem kellemesebbé váljon előttem” (1855. jan. 16.; 149). A levelekbe lassan visszatér a korábban ritkán hiányzó humor, és a barátság teljes helyreállításáról tanúskodik, amikor – immár következményektől nem tartva – ismét korholják és kritizálják egymást. Persze ha a „fekete hangulat” felidézését a beszédhelyzetből érthetjük meg, bizonyára a „kiengesztelődés” szentenciái is e kis történet keretébe illeszkednek.

Külön csoportot alkotnak azok a kijelentések, amelyekben Arany a piacosodó irodalmi élet kihívásaira – Tompához hasonló ingerültséggel – reagálva fogalmaz meg költészetének lényegével kapcsolatos tételeket; a szerkesztők, úgymond, „majd megölnék a honorárium ígéretével, de bölcsen átláttam, hogy ha én időmet, s erőmet öki gyelmökre fogom fecsérelni; akkor sohasem fogok valami nagyobbat produkálni. [...] Szerelmes nem vagyok, hogy mindennap egy Hozzá című verset vágiak: a tárgyias költeményhez pedig tárgy kell, és ami több, hevülés a tárgy iránt, az pedig nem jó minden füttyentésre” (1854. jún. 23., 130; NB. a *Hozzá* című Petőfi-vers, amelyre Arany céloz, így végződik: „És most... és most... jer a zsebembe, pénz”, ti. a szerelmes versért járó honorárium).

Mindebből az „lóg ki” ahogy Arany szokta volt mondani, hogy leveleinek általánosítható, verseivel és életfelfogásával kapcsolatba hozható kijelentéseit is szorosan saját kontextusukban kell értelmezni.

A kontextus, az alkalom versek értelmezésére is hatással van. Arany 1857. március 8-i levelében olvassuk a sokat emlegetett négy sorost:

Disznairól hajdanonta,
Konya fülű nyájról,
De ma híres Nagyszalonta
Az ő Aranyáról.

Ha azt hinnénk, Arany öniróniája mutatkozik meg a versben, tévednénk; Tompa két levelére reagálva írja e strofát. 1856. szeptember 26-án Tompa egy – álnéven írt – tréfás levelében a Barabás Miklóstól Nagyszalonta által rendelt Arany-portré kapcsán tesz ironikus megjegyzéseket: „Valóban örülhet Nagyszalonta városa – írja a Tompa Mátyás Mózes nevezetű „rokon” –, önnek arcképét bírhatni; ez a város immár két dologról lesz

híres” (204). Fél évvel később (1857. február 11-én) viszont Tompa amiatt szabadkozik, hogy nem vállalta el a szalontai főbíró felkérését, amely az arckép leleplezésére írandó versre vonatkozott (221). A négysoros vers Arany 1858. március 8-án kelt válaszában olvasható – a bevezető mondatok ezt a két helyet érintik: „nem gyaláztad-e meg bölcsőmet a szalontai disznóval? Miska, Miska! Tudom én már, miért nem írtál te verset a szalontaiaknak. Ím, elkezdem én helyetted:” – s itt következik a négy sor, amelyet az utána következő „stb.” jelzés értelmében Tompának kellene folytatnia és befejeznie (225; NB.: a kisebb költemények kritikai kiadásában nemhogy ezt a kontextust, de magát a verset sem találjuk meg). Ez a kis vers és kontextusa a sok zárra nyíló levelezés egyik lélektani kulcsát is kezünkbe adja. A humoros, ironikus szemrehányásokról sohasem lehet pontosan tudni, mennyire kell a címzettnek komolyan vennie őket. Ebben a játékban a levelező felek tökéletes partnerei egymásnak. Mindketten nagy művészei az őszinteség és a tapintat közötti egyensúlyozásnak (még ha Tompának, mint a korábbi példa mutatta, ez nem is sikerült mindig).

Tovább menve, gazdag tárháza nyílik meg a levelekben az olyan fejtegetéseknek, amelyek nem iktathatók ugyan az emblematisz idézetek gyűjteményébe, de – személyesebb hangnemben – Arany-kritikák, tanulmányok sarkalatos tételeit előlegezik. Az 1858-as Arany-levelekben például egyre-másra tűnnek fel az alapvető lírakritikai írás, az *Irányok* vezérgondolatai. Amikor Arany saját fellépését úgy jellemzi, hogy az sem volt csupán „széles országúton ballagás”, nemcsak *A szegény jobbágy* című vers párhuzamos helyére kell gondolnunk – ahogy a lábjegyzet magyarázza –, hanem az *Irányok* ama részletére is, amelyben Arany a 18. század népszerű költőit jellemzi: „Közvetlenül Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsbongani”, mely a magas irodalomról tudomást sem véve „haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján.”³ Látható, hogy az országút-metaphora a Tompának írt levél fogalmazásakor született meg. Külön tanulmánynak kellene szólnia arról, milyen előzményei vannak a levelezésben a Tompa-költemények 1863-ban megjelent hatodik kötetéről írt Arany-kritikának – beleértve, hogy ezzel a bírálattal Arany önmagának, a „triumvirátus”-nak és az egész népies iránynak is tartozott, amiért az ötkötetes gyűjteményes kiadásról nem írta meg a többször is kilátásba helyezett cikket (lásd: Arany Tompának, 1858. aug. 25.; 263 – Tompa Aranyhoz, 1858. szept. 22.; 265). Ha ilyen elemzések születnének, természetesen azoknak sem Arany tanulmányai és kritikái felől kellene a leveleket olvasniuk, hanem megfordítva; a levelek eleven szellemi-érzelmi közegéből kiindulva kellene eljutniuk az irodalmi tárgyú írások elvontabb tételeiig.

Visszatérve az irodalomtörténet által kiemelt állításokra, olyanok is vannak a levelekben, amelyekről nem is érte az ember, miért nem kerültek be a diskurzusbába. Amikor például Tompa 1856-ban, nem sokkal Arany *Kisebb költeményeinek* megjelenése után, ugyancsak nekilátott versei gyűjteményes kiadásának összeállításához, Arany,

³ ARANY János *Összes művei* (kritikai kiadás, a továbbiakban: *AJÖM*), szerk. KERESZTURY Dezső, XI, *Prózai művek 2, 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 158.

barátja költészetének jelentőségét hangsúlyozandó, részletes tanácsokat ad a versek elrendezését illetően. Ez a kontextusa a kötetkompozícióra vonatkozó legfontosabb Arany-téziseknek és a hozzájuk kapcsolódó poétikai fejtegetéseknek, amelyeket a két költő nézetei közti különbségek tesznek igazán érdekessé. Az Arany-recepció egyik visszatérő témája, mit is tartott a költő a ballada műfajáról. Tompának azt javasolja, hogy a románcok és balladák rögtön a dalok után következzenek, minthogy – úgy mond – „[a] dal mintegy észrevétlenül olvad át a románcba és balladába” (1857. febr. 5.; 218). Ez a meghatározás rövidege ellenére perdöntő – azok javára, akik szerint Arany lírai fogantatásának ítélte a balladát, és az epikus kivitelben a lírai indíték tárgyias elburkolását látta. Tompa elfogadja ugyan barátja javaslatát, hogy a gyűjteményes kiadás kötetről kötetre haladjon a líra felől az epika felé, ám a balladákat a második, dalokkal kezdődő kötetből – ahova Arany utalta őket – átsorolja az ötödikbe, a beszélyek társaságába, vagyis a tiszta epika körébe. Tompa tehát, nem foglalkozván esztétikai kérdésekkel, nem mindenben fogadta meg barátja tanácsát, aki – megint nehezen kiszámítható (ön)íroniával – azt írta neki: „Nem azért tanítok én esztétikát, hogy jobban ne tudjak rendezni, mint te.”

Ami mármost a levelezés és a költészet viszonyát illeti, az *Utószót* jegyző Kiczenko Judit joggal jegyzi meg, hogy Arany számára „hiányzik ebből a kapcsolatból a szellemi, ösztönző inspiráció, amit Petőfitől kapott” (442). A két levelezésnek mégis van rokon mozzanata. Az az „enyelgés”, amely Arany és Petőfi írásbeli érintkezését jellemezte, jó évtizeden át a Tompával váltott levelekben is jelen van; az évődő attitűd a retorikai, poétikai alakzatok, frazeologizmusok, anekdoták tobzódásában mutatkozik. A költői levelezés sajátos típusa ez: a levél az a hely, ahol a tapasztalatok bekerülnek a nyelvi kifejezés, megformálás közegébe, és a tiszta prózából gyakran mindjárt tovább is lépnek a trópusok, alakzatok felé. Nyomról nyomra követhetjük, amint Arany a köznapit tapasztalatokhoz, emberi helyzetekhez a retorika és a költészet hagyományos készletéből, képzetkincséből származó elemeket asszociál, rímet pattint, szójátékot gyárt. A levelek nyelvi megoldásai mintegy útban vannak afelé, hogy verssé váljanak. S ha idáig gyakran nem is jutnak el, a levélírásnak ez a módja segíti Aranyt, hogy valódi ihlet hiányában is ébren tartsa az elemi emberi élethelyzetek poétizálásának ösztönét.

Olykor korábbi verseinek motívumai, fordulatai simulnak bele szinte észrevétlenül a Tompának írt sorokba. Kiemelkedik ezek közül a *Letésem a lantot* és az *Évek, ti még jövendő évek...* (az előbbi vers két sorát idézi például – kihagyással – 1853. nov. 22-én írt levelében, jelezve, hogy azóta is a költői elnémulás közelében él, 109; „Én is boldog volnék, ha reményim oly bőven existálnának, mint nélkülözéseim” – írja az *Évek...* remiszenciájaként 1853. szept. 1-jén, 103). Az 1856. augusztus 1-jén kelt levélben *Ősszel* című verséből idéz, az őt kínzó „lélek-angina”-ról írva: „Egyébiránt ez tán nem is annyira *angina*, mint *csíra* vagy *pip* [nyelvduzzanat], minő madárnak szokott lenni, »ki bús, ki rab, hallgat, komor, fázik«...”. Később, életesélyeit mérlegelve, a *Mint egy*

alélt vándor... alapotívumát parafrázeálja: „Negyvenhat éves ember vagyok – ily egészségű íróember nemigen ér matuzsálemi öregséget, az 50–60 év közötti válságos időszak nagyon megpróbálja a legényt: én sem igen számítok többre. De azért megyek a magam útján – »többet nézve hátra, mint előre«” (1863. dec. 13.; 365).

Másszor verscsírák bújnak elő; a Nagykőrös – Szalonta dilemmáról szólva írja például: „Igazán én nem tudom, mit tegyek:

Ne hagyjam-e ide Nagy Kőrösnek fényét,
Szalontán keresve az életnek kényét.

Látod – fűzi hozzá –, mily szépen tudok még verselni!” (1854. aug. 24., 133; NB. ez sincs benne a költemények kritikai kiadásában).

A legnyilvánvalóbb kapcsolatot a levelekkel a költői rögtönzések, rímjátékok (Barta János szavával: Arany János apróműfaja) képviselik. Ha Barta e líra alatti líra kapcsán úgy fogalmaz, hogy „[m]indez távol áll a nagy költészettől, de arról tanúskodik, hogy a költői ösztön ébren van, és különösen a rímek könnyen pattannak elő”,⁴ a levelekről még inkább elmondhatjuk, hogy ezek tartják ébren a külső-belső tapasztalatok poétizálásának hajlamát és képességét. 1853. máj. 23-án írja Arany: „Még néhány tavaszt remélek, kivált, ha 5 évben lép egyet a baj, mit bizony 1839 óta hordok *keblemben*, mint sérült szarvas a nyilat” (88). „Csak én veszek itt Nagy Kőrösön – örökösön” (1856. jún. 25.; 193); „Egyszer letem egy fél patkót, az is rozsdás vót (rím, aztán, jegyezd meg)” (1858. febr. 9.; 246); „Mindazáltal a poézis nálunk is (rím!) szünetel (nehogy *szüretel*-nek olvasd)” (1858. jún. 5.; 256.) Tanári munkájáról írja: „Járom (mily szójáték van e szóban!) leckéimet” (1858. máj. 11–12.; 252). „Heu! quantum alter ab illo Tompa erat” (Jaj, mennyire más volt, mint az a Tompa), idézi tréfásan átalakítva az *Aeneis* Hektórra vonatkozó sorát (1858. ápr. 17.; 248).

Különösen jellemző a levelezésre az a típus, amelyet Barta is „évődés”-nek nevez; „a szatírának az a minimális foka” ez, „amelyben a játékba már egy csipetnyi kritika vagy gúny vegyül”.⁵ Szabadkozva írja Arany 1859. október 22-én: „biz’ én, szokott lustasággal, mostanig halasztám [t. i. a választ], ami nem volt tőlem szép: de hisz’ ihol a hátam, üss, csak ne haragudj, mert iszonyúan félek a te puskapor = höher! [maga-sabbra] = a te »lőgyapot« természetedtől” (288).

Hogy ez a köztes terület leginkább a mesterkedő közköltészeti hagyománnyal tart rokonságot, azt a levelek verses betétei tanúsítják leginkább (talán már mondanom sem kell, ezeket is hiába keressük a költemények kritikai kiadásában). Idézzünk abból a leoninusból, amelyet Tompa egy anekdotikus története ihletett; a vers így kezdődik:

⁴ BARTA JÁNOS, *A líra peremén – Arany János apróműfaja* = Uő, *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 149.

⁵ Uo., 150.

Drága barát Hanván! Hozzád siet íme rohanván
Kőrösön írt levelem, hol sok uborka terem.
Válaszodat vettem, s jóízút rajta nevettem,
Mert a békaegér-harc sokat abba' megér.
(1855. nov. 4.; 168.)

Egyes ötletek később versekben tűnnek fel újra. Ha Arany felháborodik, hogy az ifjú nemzedék „skártba teszi” Vörösmartyt, vagyis félreteszi, mint kártyajátékos a fölösleges lapokat (1853. dec. 4.; 114), *Szegény Miska sírkövére* írja majd 15 év múlva: „Én skártba, te végnyugalomba”. „Tudom mi az – írja 1858. február 9-én –: a legvígabb társaságban *egyedül* lenni” (245). „Oh, mily tömeg! s én egyedül” – hangzik a két év múlva írt *Az örök zsidó* című versben – „Egyedül a társaságban, / ezerek közt egyedül” – visszhangzik a téma a 18 évvel későbbi *Még ez egyszer...* kezdetű töredékben.

Ha Tompa kisfiának halála után azt írja Arany: „A mi fájdalomunk a tietekből mit sem vesz el” (1857. okt. 28.; 241), ez a húsz évvel később írt *A régi panasz* nagy hasonlatának előképe:

bánatomban
Meg nem enyhít társaság;
Mint szülétlen több gyerekre
Osztatlan száll s mindegyikre
Az egész nagy árvaság.

A legtöbb „előhang” az *Epilogus* felé mutat; idézzünk ezúttal az 1857. dec. 29-én kelt levélből – „Ha valahol nyugalmat találnék, oda elmennék – de az nem lesz, csak majd odalent” (243). De ott van a *Mindvégig* legendás mondatának előképe is („Te mondd, ahogy isten / Adta mondanod”) egy 1867-es levélben: „Igyekszem ugyan megcsinálni [ti. a verset], ahogy isten tudnom adta, de ha nem úgy fog a kréta, mint *értelmem* szeretné, ki tehet róla!” (máj. 30.; 403).

Hogy a levélírás Arany számára nem egyszerű írásbeli kommunikáció, hanem a tapasztalatok nyelvi kifejezésének a költészet felé mutató gyakorlata, az is jelzi, hogy hasonló „átvillanyozás”-ra, ráhangolódásra, (nyelvi) beállítódásra van szüksége hozzá, mint a versíráshoz, és a levél csak akkor születik meg, ha nem zökkentik ki belőle. „Kedves barátom! Úgy nézd e levelet, hogy *ez hárompróbás* – kezdi egyik levelét barátjának –, mert harmadikszor próbálom már: most talán majd csak elsül. Két ízben kivertek, s olyankor nincs kedvem elővenni, rendesen eltépem” (1858. júl. 3.; 257, lásd korábbról: 1856. aug. 1., 199).

A poétizálásnak ez az ösztöne Tompában is megvan; még Arany-parafrázist is szó levelébe („Aztán meg más is szenved, ti is szenvedtek, hát mivel volnánk mi jobbak és érdemesebbek nálatok?” 1853. jún. 5.; 90, lásd az *Évek, ti még jövendő évek...* utolsó versszakát), sőt a „néma versek” ötletét, amely a *Naturam furca expellas...* alapmotívuma, ő hozza be a levelezésbe, egy operaénekesről szóló anekdota révén,

aki „hang nélkül énekelt” (1852. nov. 1.; 71., 1853. dec. 18.; 117). Nála azonban a tapasztalatok nyelvi kifejezésének spontán hajlama, amely leveleiben érvényesül, nem versei felé mutat. A levelekben az Aranyénál nyersebb, szarkasztikus humor vagy éppen a keserűség keresi és találja meg a helyzethez illő (olykor trágárságig menő) nyelvi formulákat (éjszakáiról, álmairól szólva írja 1859. febr. 12-én: „Jób szerint azok is bántásomra rendeltettek énnekem” (274); Senecától ezt idézi: „Mire való *részenként* elsíratni az életet? Az élet *mindenestül* siralmas” (uo.). Felesége szenvedéséről így ír: „Szegény asszony! Ez nem is tudom, miért él? Vagy mi célja az Úristennek némely halandót a sírhoz rugdosni? [...] *fáj és jaj*, e két szótól cseng fülem évek óta, minden nap” (1859. máj. 31.; 280–281). A költő Tompa viszont rendszerint elzárja magát ettől a regisztertől, és – az érzékenység korát idéző – stilizált nyelvi világban mozog. Nem az „őszinteség” 19. századi kifejezéskritikai normájáról van itt szó, hanem arról, hogy Tompa költőként nem engedte érvényesülni azt az elemi – és egyébként termékeny és hatásos – poétizálási hajlamot, amely levélbeli nyelvhasználatát oly erőteljessé teszi. (Arany egyébként maga is regisztrálta a különbséget – Tompa első látogatása után írja sógorának, az akkor még jó kedélyű barátról: „Ha munkáit olvasva azt hinnéd, hogy valami melancholicus ember, igen csalatkoznál: örökké röhögötett bennünket élceivel s anecdotáival.”⁶)

A levelezés olvasója minduntalan beleütközik a kérdésbe: miért nem látogatta meg egymást gyakrabban a két barát? Ha az ember azt a levelet olvassa, amelyben Arany beszámol róla, hogyan utaztak vissza Hanvárról Kőrösre (1855. szept. 23.; 163), lesz némi elképzelése arról, micsoda tortúra volt ezt a 300 km távolságot a 19. század közepén leküzdeni. Méltányolhatók azok az indokok is, amelyek a súlyos egészségi vagy pénzügyi körülményekre vonatkoznak. Másrészt az sem lehet kétséges, hogy az Arany család remekül érezte magát Tompáéknál 1855 nyarán. Mégis nehéz elhessegetni a gyanút, hogy a látogatást, amely a levelek állandó témájául szolgál, mindketten hátrítják. (Tompa például, aki már idézett levelében ürügynek minősíti a pénzhiányt, maga is anyagi okokra hivatkozik, mikor ő volna soron a látogatással.) Beszédes, hogy a – ritka – találkozások után egy időre megrövidülnek és leegyszerűsödnek a levelek; ahogyan Tompa írja 1855. márciusi látogatása után, „Látod, édes barátom! Az örömről és boldog napokról nemigen írogatunk egymásnak reminiscenciákat” (máj. 6., 154). Legjellemzőbb talán, hogy a látogatások epizódjai lassanként a levelezés visszatérő toposzaivá válnak, mint a „csombók”-kötés, amelyre Tompa tanította Arany Lacit, vagy a rókalyuk. Ami az utóbbit illeti, Tompa, a már idézett, álneven írt levelében (tréfásan) felhánytorgatja Aranyra, hogy aggteleki kirándulásuk során nem bújta be a cseppkőbarlang Rókalyuk nevű nyiladékába. A címzett – sokatmondóan – így válaszol: „A szalontai disznót, [...], rókalyukat [...] és a vendégségre készült verebet

⁶ Ercsey Sándornak, 1853. febr. 28. = *AJÖM*, szerk. KERESZTURY Dezső, XVI., ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, 28.

elnyelem szó nélkül, mert az csak az én mortifikálásomra [sanyargatásomra] van fölelegetve, de hogy legjobb barátomat, Tompa Mihályt oly mir nichts – dir nichts modorban emlegette kend, azt, lássa, el nem tûrhettem – illó volt, hogy respektusra tanítsam kendet” (1856. okt. 4.; 206). Arany, évek múlva, a Tompa által elmulasztott akadémiai székfoglalót nevezi „rókalyuknak”, arra célozva, hogy ez alól nem lehet kibújni – vagy pontosabban: bele kell bújni (1860. jan. 25.; 296; NB. Tompa sem bújt be a Rókalyukba – nem tartotta meg a székfoglalót; 1868. márc. 23-án az akkor már nagybeteg költő néhány versét távollétében olvasta fel Szász Károly, és az Akadémia ezt székfoglalónak ismerte el, lásd Arany László jegyzetét az aznap írt Arany-levélhez.⁷)

Valódi *levélbarátság* ez – ahogy Kiczenko Judit írja az *Utószóban* (441). Bármennyire voltak is mindketten tisztában, hogy a levélváltás nem pótolhatja a személyes kapcsolatot, igazából arra volt szükségük, hogy sivár életükből, lehangoltságukból ki-emelkedhessenek időnként. Gyakran és kölcsönösen megvallott levélírói lustaságuk azt jelzi, hogy még ez is komoly erőfeszítést igényelt tőlük; ahhoz azonban ragaszkodtak, hogy a közös értékek, élmények, az egymást ihlető évődő stílus – a költői-emberi kapcsolat – folyamatossága megmaradjon, a közös levélnapló narratív egysége ne sérüljön. Talán azt is gyanították (legalábbis Arany), hogy levelezésüknek – Kazinczy ide vagy oda – ebben a formában is irodalmi jelentősége van. Ezt sejteti Arany kitérő válasza, amikor barátja leveleik visszaküldését kezdeményezi, vélhetőleg saját, „gondatlanul, lazán, pongyolán”, „sok helyütt tán vastagon is” írt leveleinek megsemmisítése céljából (1866. aug. 20.; 392). „Isten megtartja tán az én jó fiamat – válaszolja diplomatikusan –, ki sokkal komolyabb és szolidabb ember, hogysen ily örökséget ne tudna megbecsülni értéke szerint (1866. nov. 14.; 394).

Miért is kellett ezt a kötetet kiadni? – kérdezheti a tisztelt vagy éppen tiszteletlen olvasó, aki tudja, hogy Arany László valóban „megbecsülte” az „örökséget”, és összegyűjtötte, majd személyenként elrendezve kiadta Arany íróbarátaival folytatott levelezését. Ezt az érvet könnyű elhárítani, hiszen a költő fia erősen megrostálta, megfésülte az anyagot; kihagyott szövegrészeket vagy egész leveleket, átírta a nélkülözhetetlen, de szalonképtelen részleteket – ráadásul mindennek többnyire semmi nyoma nincs kiadásában. Az első korszakból (amelyből csak Tompa levelei maradtak fenn), összesen hatot közölt, a későbbiekből pedig mellőzte a magánjellegű vonatkozásokat, a kortársakról kedvezőtlen képet festő részleteket. Akár egy egész évet is átugrik (1862–63); ez a húsz levél, úgymond, Arany lapjára, „családi viszonyokra, megbízásokra stb. vonatkozó, közérdekkel nem bíró közlemény”.⁸ Ha Tompa azt írja Aranynak egyik összekülönbözésük után, mentegetőzve, hogy „én kezdtem el balfaszkodni” (1854. jún. 17., 127), Arany Lászlónál ez így hangzik: „én kezdtem el sületlenkedni”⁹

⁷ AJLÍ, Második kötet, 296. (Kötetünkben idézve a 426. oldalon.)

⁸ AJLÍ, Második kötet, 235.

⁹ AJLÍ, Első kötet, 347.; NB. Sáfrán Györgyi – más példákat említve – alaposan elemezte Arany Lászlónak ezt a rostáló-eufémizáló gyakorlatát, lásd AJÖM, szerk. KERESZTURY Dezső, XV., ARANY

Az Arany–Tomba-dialógus személyes vonatkozásainak mellőzése már csak azért is talányos, mert Arany László maga említi a Tompához intézett levelek naplószerűségét, önéletrajzi jellegét. Önellentmondásba is keveredik, hiszen, mint írja, azért hagyta el a többi íróbaráttal folytatott levelezés önéletrajzi vonatkozásait, mert „e cyclus magában is elég arra, hogy mintegy önéletrajza folytatásának beváljék”.¹⁰

A *magyar irodalomtörténetírás forrásai* című sorozatban megjelent, Bisztray Gyula által jegyzett 1964-es *Tompa Mihály levelezéséből* „papírtakarékossági okok” miatt kikerült az Arany-korpusz – mondván, már készülnek az Arany-kritikai kiadás vonatkozó kötetei.¹¹ Ám ha még az elsőre is jó tíz évet kellett várni Bisztray munkája után, a két barát teljes korrespondenciája immár évek óta olvasható a kritikai kiadás XV–XIX. kötetében.¹² Az Arany-levelezést sajtó alá rendező Sáfrán Györgyi, Új Imre és Korompay H. János (illetve maga Bisztray Gyula, aki az első két kötet Tompa-anyagát gondozta), nemcsak a levelek szövegét közölték hiteles források (nagyreszt kéziratok) alapján, de további információkkal is bőségesen szolgáltak a jegyzetekben.

Első pillantásra tehát valóban luxusnak látszik szerkesztői kapacitást és pénzt áldozni az új kiadásra. Aki azonban egyvégtében elolvassa a kötetet, hamar más belátásra jut. Azt az élményt, amelyet „két nagyságos elme” közös, naplószerű életírása nyújt, nem élhetjük át, ha a kritikai kiadásban lapozva-keresgélve olvasunk. Az új kiadás minduntalan a levélregény műfaját juttatja eszünkbe – tudjuk, ez eredetileg nem egyszerűen műfaji „fogás” volt (ahogy az orosz formalisták mondanák). A műfaj élet és irodalom szoros kapcsolatából született – ahogyan azt Richardson regényei mutatják, aki először levélgyűjteményével adott mintát erkölcsös polgárleánykáknak, hogyan hárítsák el magasabb társadalmi állású férfiak tisztességtelen ajánlatait. Vagy ahogy Kazinczy büszkélkedett a *Bácsmegey öszveszedett leveleinek* sikerével: „szerelemben olvadozó ifjacskaik, s leánykaik, frazeológiát dolgozának belőle”.¹³ Aki mármost embertársának vigasztalhatatlan gyászában, sértettségében, életuntóságában vagy éppen

János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, 476–478.

¹⁰ *AJL*, Első kötet, XI.

¹¹ *Tompa Mihály levelezése*, I. 1839-től 1862-ig, II. 1862-től 1868-ig, s. a. r. és a jegyzeteket írta BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai). Az Arany-levelezés mellőzéséről lásd *Előszó*, I., 9. A kiadvány az egyes levelek keletkezésének helyszínét és dátumát adja meg, sorszámokkal besorolva a kronológiába.

¹² *AJÖM XV., i. m., AJÖM XVI., i. m., AJÖM*, szerk. KOROMPAY H. János, XVII., ARANY János *Levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004; *AJÖM*, szerk. KOROMPAY H. János, XVIII., ARANY János *Levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014; *AJÖM*, szerk. KOROMPAY H. János, XIX., ARANY János *Levelezése (1866–1882)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015.

¹³ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete = Uő, Művei*, vál., szöveggond., jegyzetek: SZAUDER Mária, I., *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, 345. Idézve: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. Század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 425.

sikerében, örömeiben akar osztozni, forduljon az Arany–Tomba-levelezéshez, ehhez a költői levélregényhez, mert „frazeológiát dolgozhat belőle”; megtanulhatja, hogyan szóljon a másikhoz egyszerre őszintén és tapintattal.

A szerkesztőket, Kiczenko Juditot, illetve (az utolsó három év leveleit gondozó) Horváth Annát láthatólag ugyancsak megérintette ez a hatás; a jegyzetek – bár a kritikai kiadás jóvoltából bőséggel rendelkezésre álltak, és olykor kiegészítésre is szorultak – nem elsősorban tudományos igényeket szolgálnak, hanem az élményszerű olvasást. A befogadás lendületének megtörése nélkül lehet a lap aljára pillantva feloldani a ma már érthetetlen-ismeretlen kifejezéseket, vonatkozásokat. Ugyanezt a célt szolgálja az írásmód modernizálása és persze a kötet borítóján, illetve a függelékben közölt képek, amelyek a levelek főszereplőit és a fontosabb helyszíneket elevenítik meg.

Ne áltassuk magunkat, a szélesebb közönség akkor sem fogja a kritikai kiadást olvasni, ha felkerül az internetre. A Ráció Kiadó igényes kiállítású kötete azonban arra csábít, hogy kézbe vegyük és le se tegyük e kétszemélyes költői levélnaplót, míg az utolsó, megrázó sorokat is el nem olvastuk. Köszönet érte – a leendő olvasók nevében is.

S. Varga Pál